

BUSTIDUREN ORTOGRAFIAZ

Bergara, 1978-IX-6

Sarasola, Ibon

1.1. Askoren ustez ortografiaren helburua, hizkuntza bateko hotsen eta hots horiek adierazteko zeinuen artean erlazio biuniboko bat ezartzea da. Uste honen arabera, hots bakoitzak zeinu bakar bat izan behar luke adierazgarritzat eta, alderantziz, zeinu bakoitza hizkuntzako hots bakoitzaren adierazgarri bakarra izan behar luke.

Aski da edozein hizkuntza azaletik aztertzea ortografiaren helburua ez bide dela hori ohartzeko: izan ere, delako erlazio biuniboko hori ez da ezein hizkuntzaren ortografi sisteman gertatzen. Are gehiago ba dirudi biunobokotasun hori lortzea hizkuntzalaritzari, hots, hizkuntzaren zientziari, interesatzen zaiola soilik, eta zientzia den aldetik bakarrik. Horrela, biunobokotasun hori ezartzen duten idazkera fonetiko eta fonologikoak ez dira zientzi mailatik at erabiltzen: ez da munduan idatz-tradizioren bat duen hizkuntzarik idazkera fonetiko ez fonologikorik erabiltzen duenik.

Gertakari honen arrazoiak argi daude. Lehenik, idazkera fonetikoa eta are fonologikoa "zehatzegiak" dira ortografiaren helbururako (azken funtsean, hiztunen izkribuzko elkarkomunikabideetarako tresna egoki eta onurakorra izatea). Bigarrenik, hizkuntzak (eta beraz, hizkuntzen hotsak) aldatuz doaz eta, noski, ortografiaren lehen abantaila aldagaiztasunean datza: puntu gutxi eta axola txikiko batzuetan ezik, hizkuntza ororen ortografia, normaltasunera heltzen denez gero, aldagaitz dirau delako hizkuntzaren aldaketa fonetiko eta fonologikoen gorabehere. Ortografia aldakor bat, definizioz, kontraesanik larriena litzateke, gogoan eduki behar baita ortografia hizkuntz arazoa baino areago kultur arazoa dela. Alde honetatik hizkuntza guztien ortografian,

hizkuntza horren eta horren aurrekoen eta inguruko kultur (eta zehazkiago idazkera) tradizioen pisua bazterrezina gertatzen da halabeharrez.

1.2. Adibide gutxi batzuk aski dirateke agian aurreko errenkadetan adieraziak argitzeko eta ondokoei bide emateko. Gaztelaniaz (eta berariaz aukeratu dugu idazkera biunibokoenetakoa duen hizkuntza bat) adibidez, *alcanfor*, *canción*, *canto*, *cano* eta *cangrejo-ko n* hizkiak bost hots aski desberdin adierazten ditu, idazkera fonetikoz ikusiko litzatekeen ez. Desberdintasunok fonologikoak ez direlako ez dira jasotzen ortografian. Baina erizpide horri jarraituz *campo* idatzi beharko litzateke, ez *campo*, neutralizazio baten aurrean gaudenez gero. Dena dela, *campo* idazteko arrazoia onartuko balitz, *coñcha* idatzi beharko litzateke, ez *concha*... Katalanez *sinfonía* idazten da, eta fonetikaren aldetik ez dago arrazoirik *sinfonia* idazkera hobesteko. Gaztelaniarekin jarraituz, *embarca* baina *en barca* idazteko zergatia ez da fonetiko. Halaber *envés* baina *embestir* idazteko arrazoia diakronikoa da, hots, hainbaten erizpidearen prestatzeko frantsesa edota ingelesa hartu bagenitu, zenbaiten ustezko inkoerentziak areagotu ziratekeela.

1.3. Ba dirudi ez dela egia hainbat euskaltzain, euskal idazle eta euskaltzalek Euskaltzaindiari aurkeztu dioten "Euskeraren gaurko egoera dala-ta agerpena" txostenean esaten den zera: "Origuztia [H erabiltzea eta LL eta Ñ guztiak kentzea] oraindik ere ulergaitzago gertatzen da orainaldiko izkuntzalaririk geinentsuenen jarrera burutsua ezagutu ondoren: bakoitzak beren izkuntzaren idazkera erraztera jotzen bai-dute, alperrekoak kenduaz, erraztasunaren eta argitasunaren billa jokatzuz beti. Gaztel-izkuntzan bertan ere, adibidez, ba-dira zenbait joera ta eskabide H ta V kentzearen alde; G ta J, C ta Z, K ta Q, e. a. erraztu ta bereiztearen alde". Nik dakidanez orainaldiko hizkuntzalaririk gehientsuenak ez dira inolako ortografi arazoez arduratzen; ez da hori, ez urrik eman ere hizkuntzalariaren egitekoa. Arduratzen direnak, zenbait idazle bakan (eta beste maila batean hainbat kazetari ez-aditu) besterik ez dira. Bestalde, horrelakoak inoiz proposamen zehatzik egitera heltzen direnean, zera ikusten dugu, delako proposamenok ez dutela ortografia normaldua duten hizkuntzetan, inoiz eta inon, inolako arrakastarik izan. Gogora ditzagun, adibidez, J. R. Jimenezen ahalegina (aski

bidezkoa, bestalde, bere gorabehera txikian) gaztelaniaz, R. Queneau-renak frantsesarentzat eta batez ere B. Shaw-enak ingelesarentzat. Eta ulergarria da arrakasta-falta hori ortografiaren helburuaz ahazten ez bagara. Pentsa dezagun zer gertatuko litzatekeen frantsesez, adibidez, ortografia bakuntzea erabakiko balitz. Bakuntze-muga arbitrarioki mugatu beharko litzateke, horretarako inolako tradizioirik ez bailegoke, eta ondorioz ezina izango litzateke akordio batera heltzera. Eta bestalde, hori lortuz ere, milioe eta milioe frantses-hiztunen birralfabetazearen arazo latza eta gizarte-kosto izugarrikoa geldituko litzateke. Hori, hiztunek ortografia berria kontrarik gabe onartuko luketeela suposatuz: behinola Eleizalde, eta gero hura aipatuz Villasantek, azpimarkatu duten bezala, kultur hizkuntzetan hitz baten idazkera bere soinua bezain garrantzitsua, esanguratsua eta adierazkorra gerta daiteke. Gauzak horrela, ez dut uste frantsesak oraingoz ortografia funtsean aldatuko ez duela baieztatzea ausardia handiegia denik.

Guzti honek ez du esan nahi idazkera-sistematik biunibokoena lortzen saiatzea onuragarria ez denik. Baina hori dela eta gauzak bere onetatik ateratzea ez zaigu bidezko iruditzen, ortografiaren helburu nagusia beste bat baita.

2.1. Euskal hots bustiak sei dira. Guk lan honetan ondo-ko eraz adieraziko ditugu:

/l'/, /n'/, /s'/, /c'/, /t'/, /d'/

Ezaguna da euskal hots bustien balio adierazkorra: *labur/llabur, nabar/ñabar, gozo/goxo...* Kasu hauetan, aldaera adierazkorrak eduki semantiko berezia hartzen du hitz adierazkortasunez ez markatuari buruz.

Aldaera adierazkorren (edo aurreko batek eragiten ez dituenak) idazteko Euskaltzaindiak Arantzazuko Biltzarrean proposatu zuen ortografia hau da:

/l'/	→	ll
/n'/	→	ñ
/s'/	→	x
/c'/	→	tx
/t'/	→	tt
/d'/	→	dd

Horrela, *llabur*; *ñabar* (*ñabardura...*), *-ño* (*andereño, haurño...*); *xamur, xamar, xelebre, goxo, uxatu, horixe, ku-*

txa, itxura, bitixi, hortxe; ttantta; onddo, edder, Maddi... idatziko dira. *Goiso* edo *goizo, itsura, bitsi, andereino* idaztea, Arantzazuko gomendioen aurka joatea eta euskal ortografi tradizioan inoiz erabili ez diren idazkerak erabiltzea izango litzateke.

Dena dela, ba dira hainbat kasu zalantzazkoak: *laño* ('otzan'), *garaño* ('zaldia'), *deño, pattar*. Kasuok banaka aztertu beharko lituzke Euskaltzaindiak.

Zenbait hitzetan, euskalki batzuetan aldaera adierazkorra erabiltzen da, besteetan forma ez adierazkorraz baliatzen direlarik, baina inungo euskaldunek biak erabiltzen ez dituelarik. Horrela, adibidez, *zuzen/xuxen*. Banaketa konplementarioan agertzen diren aldaera horien artean bat bakarra hartu beharko litzateke euskara baturako, *xuxen*-i balio adierazkorra ezartzea aldaera hori erabiltzen dutenen usadioaren kontra joatea bailitzateke: *xuxen*-ek, erabiltzen dutenen artean, ez du inolako bailo adierazkorrik, eta *zuzen*-en balio semantiko berbera du. Beraz, *zuzen* eta *xuxen*-en artean egin behar den hautaketa *barri* eta *berri*-ren artean egin behar dena bezalakoa da.

Zakur/txakur, zerri/txerri eta kideetan euskaldun askok bi formak erabiltzen dituzte, balio semantiko bereziz. Biak dira onartzeokoak beraz. Baina hitzotan ba dirudi berez ez adierazkorra zena bilakatu dela terminu markatu, euskaldun gehienentzat bederen. Euskaltzaindiari dagokio arazo semantiko hau erabakitzea.

2.2. Beste zenbait hitzek hainbat euskalkitan agertzen duten hots bustia, honek aurre-aurrean duen /i/ batek eragina da: /bajn'a/, /ojl'o/... Bustidura eratorri hauen idazkera da, hain zuzen, Arantzazuko arauen artean eztabaida haundienetakoa sortu dituen.

Hots busti horiek izkribuz adierazteko hiru era erabili dira euskaraz, ñ/ll, iñ/ill eta in/il. Lehena, gaur egun oso gutxi erabiltzen dena, baztergarritzat jo zen Arantzazuko Biltzarrean. Beste bietatik bigarrena izan zen bereziki gomendatu zena.

Gomendio honen kontra zenbait euskaltzalek Euskaltzaindiari behin baino gehiagotan jakinarazi dizkioten arrazoi nagusiak hauek izan dira: a) ll eta ñ soinuak ez direla baz-

tertzeko; b) ll eta ñ euskara idatzitik baztertzea behar ez den zailtasuna ezartzea dela.

Horrela, "Zenbait Euskaltzaindikok eginiko gutuna" delakoan (ik. *Euskera* XXII, 1977, 208, o.): "Halaber, -ll- eta -ñ- soifnuak ez dira baztertzeke, Iparraldeko izen askotan ere zabalduak daudelako". Eta Batzar honetara aurkeztu den "Euskeraren gaurko egoera dala-ta agerpena" delakoan "Euskera idatziari LL eta Ñ kentzea, eta H sartzea, Erriak itzegiten duan euskera biziaren aurkako jokabidea dala ikusten dugu eta, aldi berean, bearrik gabeko zailtasunak ezartzea dala, gure izkuntza ikasteari erraztasunik eta laguntzarik ematen ez diona".

2.2.1. Lehenik esan behar dena zera da, Arantzazuko gomendioak ez dituela, oraintxe azaldu dugunez, "LL eta Ñ euskara idatzitik kentzen", /i/ batek eragindakoa bustiduraren ondoriozkoa ez badira. Hain zuzen, aipatu berri diren bi txostenen hildotik-edo doan "Euskara batuaren idazkera – Euskara bakuna "n," "ll" eta "ñ" zillegi utzi idazten" eskatzen denean, arrazoi bezala iparraldeko izenetan ere asko sartuak daudelafrogatzeko ematen diren adibide guztiak, Euskaltzaindiak ll eta ñ-z idazteko gomendatzen dituenetakoak dira: *Urruña, Bithiriñe, Peillen, izarño, Urdiñarbe*.

Dena dela, ll eta ñ-ren delako galeari dagokienez lehenik esan behar dena zera da, Arantzazuko txostena ortografiaz ari dela, hau da, hitzen idazkeraz eta ez inolaz ere hitzen ebakieraz. Izan ere, horrela irakurtzen dugu Mitxelenaren delako txosten horretan bertan: "Hobe, ordea, *il, in* idaztea soil soilik, aski bailitzake hori edozein ohar dedin *i* hori dela medio, bere euskalkian, hurrengo *l* eta *n* bustiak direla: giputzen artean esaterako, *ibilli, baiña, gaiñetik, laiño* (edota *baña, gañetik, laño*), *miñondo*, irakurri ohi dela", eta orobat Villasante (ik. *Euskera* XXII, 1977, 220. o.): "Baina hemen ez gara soinuez ari, idazteko formaz baizik. Idatz dezagun denok berdin, eta ahozka beza bakoitzak bere euskalki edo tokiko euskeraren arabera: hori da bidea".

Are gehiago, egunen batean Euskaltzaindiak euskara batuaren ebakieraren arazoari ekin beharko dio. Gure ustez gomendatu beharko luken ebakiera *n* eta *l* horiek bustitzen dituen izan beharko litzateke, eta horrekin ez dugu uste batasunaren izpiritutik at aurkitzen garenik. Dena dela, eta onartzen dena onartzen dela, bitartean, gomendioak dioenez,

eskualde gehienetan bustidurak egin behar dira. Ez dugu uste, beraz Arantzazuko gomendioak (/l/ eta /n'/ hotsak galtezko inolako arriskurik ezartzen duenik.

2.2.2. Bigarren arrazoiari dagokionez, batek baino gehiagok zera pentsa dezake: *n* eta *l*, aipatzen ari garen kasoan /n'/ eta /l'/ ebaki behar direnez gero, zergatik ez idatzi *ñ* eta *ll* hizkien bidez? Argudioak ba du bere pisua, baina hori buruz zera esan nahi genuke:

a) Lan honen 1. puntuan adierazi dugunez, inongo hizkuntza ez zaio jarratzen argudio hori oinarritzen den logikari. Hizkuntza guztietan aurkitzen ditugu testuinguruak eragindako (context-sensitive, generatibisten hizkeran) ebakiera-erregelak. Horrela, ortografia biunibokoenetakoa duen gaztelanian era honetako anbiguotasun asko aurki genitzake, hala nola:

- 1) u → Ø/q
- 2) c → /ts/-h
- 3) h → Ø
- (4) c → /Ø/ - $\begin{cases} e \\ i \end{cases}$
- (5) c → /k/

eta abar. Eta berean, aski genuke euskaraz ondoko erregela Euskaltzaindiak gomediaoa irudikatzekeo

$$\begin{bmatrix} \text{in} \\ \text{il} \end{bmatrix} \rightarrow \begin{bmatrix} / \text{in}' / \\ / \text{il}' / \end{bmatrix} \quad \left| \begin{array}{l} -V \\ (V: \text{bokalea}) \end{array} \right.$$

hau da, “*i*-ondoko *n* eta *l* bustirik ebaki bitez, baldin ondoko hizkia bokalea bada”. Erregela aski sinplea eta eroso iruditzen zaigu, eta irakurketan ezartzen duen zailtasuna aski hutsala eta gainditzen erraza.

b) Delako argudiari jarraituz, *ñ* eta *ll*-z idatzi beharko genuke hots busti baten aurrean, hau da, *bigañtxa* eta *alltxatu*, adibidez, euskaldun orok /bigan'c'a/ eta /al'c'atu/ ebakitzen baititugu *bigantxa* eta *altxatu* idazten ditugunak. Hone-lako zerbait adierazi nahi bide zuen Axularrek *ailchatu* idazten zuenean.

c) Aiptatzen ari garen kasuetan izkribuz *ñ* eta *ll* hizkiak erabiliz, erregela ez-ohizkoa, hots, berezitik orokorrera doana, ezarri beharko genuke bustidura egiten ez dutenentzat. Bestalde, *jakin* eta *hil* (ez *jakiñ*, *hill*) idatzi beharko genuke-

nez gero, bokalez hasten den morfema bat ondoren itsasten zaionean horrelako hitzei ortografia aldatzeari ez derizkiogu oso bidezkoa, horrelakorik egiten ez duen ortografi tradizio ez bakarra baina bai aspaldidanik nahikoa zabaldua eta errotua dugunez gero, eta euskara ikasten ari direnei zailtasun aski latza ezarriko genielako euskaldun zaharrentzako abantaila ez hain haundi baten truk. Ez da, gainera, ahaztubehar *seme-semiaren* aldaketa eragiten duen lege fonetikoa dela *jakin-jakiñaren* eragiten duena.

d) Azken funtsean, Euskaltzaindiak egin duena zera besterik ez da izan: puntu honetan gure izkribuzko tradizioan aski zabaldurik eta erroturik dauden bi idazkeretatik bat hautatzea. Eta hautatu duena onargarriena iruditzen zaigu arazo honetan kontuan hartu behar diren alderdi guztiak (eta ez soilik fonetikoak) hartzen badira.

2.2.3. Orain, Arantzazuko Biltzarretik hamar urtetara, auzia ez da jadanik bi idazkeraren artean hautatzea, aukera, zuzena ala okerra, orduan egin baitzen. Oraingoa, ordukoari eustean ala bide berri bat proposatzean datza. Eta Arantzazuko gomendioa hamar urte hauetan idazle gehienek onartua eta erabilia izan denez gero, arrazoi neurritz gainekoak behar lituzke Euskaltzaindiak gomendioz aldatzeko, erakunde arduragabetzat salatua izan nahi ez badu.

2.3. /n/ eta /l/ ez dira aurreko /i/ batek bustitzen dituen hots bakarrak. Kasu berberean daude *s/z*, *ts/tz*, *t* eta *d* hizkiez idazten ditugunak. Horregatik, eta *n* eta *l*-rentzat erabili ditugun arrazoi berberengatik, *isuri*, *isil*, *itsaso*, *itsu*, *ditu*, *aita* idatzi beharko litzateke Arantzazuko gomendioari jarraituz, nahiz euskaldun askok /is'uri/, /is'il/, /ic'aso/, /ic'u/, /dit'u/, /ait'a/ ebakitzen duten. Eta *gizon*, *izan*, noski baino noskiago, gutxi baitira /gis'on/, /is'an/ ebakitzen dutenak eta *gixon*, *ixan* idazkerak guztiz baztertutzat jo baitaitezke jadanik.

Dela dela hitz adierazkorretan lehen adierazi dugun bezala *x*, *tx*, *tt*, *dd* erabili behar dira, Arantzazuko gomendioaren arabera. Berdin *itxura* eta kideetan, hots, bustidura ez aurreko *i*-tik, baizik jatorritik (cf. esp. *hechura*) datorren kasuetan. Hain zuzen Euskaltzaindiak aukeratu zuen ortografi tradizioan ere *itxura* idazkera erabiltzen da, beste tradizioan bezala.

Erdaraticoko hitzei jarraituz, *n* eta *l* salbuespenak dira, horietan despalatalizazioa gertatu baita /i/ ondoren hots horien bustidura gertatzen ez den euskalkietan, hitzok egoera despalatalizatuan hartu ez baziren bederen. Euskaltzaindiak hautatu zuen ortografi tradizioaren arabera, grafia despalatalizatuak erabili beharko litzateke horrelako kasuetan, Iri-goyenek (ik. *Euskera* XXII, 1977, 214. O.) berariaz proposatu duen bezala: *Espainia, gaztaina, teila...*

2.4. Hitz-hasierako silibante bustiei dagokionez, eta hitz adierazkorrak alde batera usten baditugu, bi joera nagusi nabari daitezke: *txori/xori, tximist/ximist*. Arantzazuko txostenak aldaera bigunak (*xori, ximist*) jotzen zituen hautagarriagotzat. Hala ere, eta lehen mementuko zalantzak gorabehera, ba dirudi idazlerik gehienak aldaera gogorren (*txori, tximist*) agertzen direla azken urteotan. Gauzak horrela ba dirudi bidezkoa dela Euskaltzaindiak puntu honetan bere gomendioa alda dezan, aldaera gogorrak hobetsiz.